

MARTIN HAMPL, JAN MÜLLER

SPOLEČENSKÁ TRANSFORMACE A REGIONÁLNÍ DIFERENCIACE ČESKA: PŘÍKLAD VÝVOJE ROZMÍSTĚNÍ PRACOVNÍCH MÍST A OBYVATELSTVA

HAMPL, M., MÜLLER, J. (2011): Societal Transformation and Regional Differentiation in Czechia: Developments in the Distribution of Job Opportunities and Population. Geografie, 116, No. 3, pp. 211–230. – The paper focuses on consequences of societal transformation that result in changes in regional development tendencies, during the last two decades. It emphasizes early and more dynamic changes in the geographical distribution of economic activities as compared to population distribution. In spite of the time delay involved in population distribution dynamics, their transformation tends to lead to integration and the lower order processes of changes show a similar orientation. Divergent processes clearly dominated the last two decades. The article specifies basic differences in terms of the inequality of distributions of the assessed processes as well as degrees of changeability. First, there is an important difference between territorial and social differences, or inequalities. A secondary distinction is established between geographical scale levels, on the one hand, and the progress of functional subsystems (residential places – job locations – economic performance, etc.), on the other. Major factors conditioning regional differentiation are indicated. In particular, the attractiveness of a given geographical macro-location and the educational level of its population appear to be critical conditions.

KEY WORDS: regional differentiation – divergent and convergent processes – economic activities – population.

Článek vznikl díky podpoře z výzkumného záměru geografické sekce PřF UK „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“ (MSM 0021620831).

1. Úvod

Důsledky společenské transformace se zákonitě promítly i do vývoje regionální diferenciace Česka, i když dynamika těchto změn byla podstatně nižší než v rámci vlastního politického a ekonomického systému. To konečně odpovídá obecným představám historické školy Annales o rozdílné proměnlivosti politických a ekonomických struktur proti strukturám sociokulturním nebo demografickým. Tuto posloupnost v tomto sledování doplňujeme ještě strukturami s nejvyšší úrovní inercie, tj. strukturami sociogeografickými. Navzdory relativní stabilitě geografické organizace společnosti jsou však i zde vývojové změny důležité a podmiňují i podněcují ekonomický a sociální rozvoj, neboť vytvářejí diferencované vnější prostředí tohoto rozvoje. Proto je v regionálně ekonomických teoriích přisuzován velký význam např. aglomeračním výhodám (Krugman 1991, 1993, Porter 1996, aj.). Širší postižení problematiky regionálního rozvoje přinášejí pak především koncepce vycházející z principů

institucionální ekonomie, které se snaží formulovat teorii rozvojových cyklů a „napomáhajících“ regionálně politických zásahů k přechodu od divergenční orientace vývoje k orientaci konvergenční (z klasických prací lze uvést Myrdala 1957 nebo Friedmanna 1966). Integrální sounáležitost vlastního (vnitřního) společenského vývoje a vývoje geografického (vnějšího) uspořádání/rozmístění společenských jevů dokládá konečně i rozdílná dynamika a ranost nástupu změn podle jednotlivých funkčních komponentů (subsystémů) regionální organizace. V období dramatických transformačních změn v 90. letech minulého století došlo k výrazné územní redistribuci ekonomiky (podle hrubého domácího produktu, resp. obdobného ukazatele „ekonomického agregátu“), ale jen k mírné koncentraci (redistribuci) pracovních míst, přičemž rozmístění obyvatelstva (bydlení) se v podstatě nezměnilo (rozdíly byly především demograficky podmíněny a vedly k nepatrnému snížení úrovně koncentrace) – viz příslušné empirické analýzy (Hampl 2005, 2007).

Výzkum transformačních změn z regionálních hledisek byl v řadě ohledů opožděný a byl v těžišti zájmu spíše geografů než ekonomů nebo sociologů. Příčiny byly trojího druhu:

1. Regionální dopady transformace byly v porovnání s obecnými ekonomickými a politickými změnami jen sekundárně významné.
2. Výchozí situace – dědictví totalitního období – byla charakteristická neobyčejnou mírou nivelizace jak ekonomických, tak i sociálních územních poměrů. Teprve s postupným vytvářením vážných územních nerovnováh (mzdy, nezaměstnanost apod.) dochází i ke zvýšení zájmu o jejich studium a navazující hledání potřebných řešení.
3. Konečně se v počátcích transformace projevilo i všeobecné odsuzování „plánování“, a tedy i regionální politiky. V důsledku integrace Česka do struktur EU na jedné straně a v důsledku formování a zvyšování významu územních samospráv na straně druhé se však tyto postoje postupně mění.

V současné literatuře o regionální problematice transformace v Česku se setkáváme se značně rozmanitou tematikou. Převládají pochopitelně studie o parciálních, avšak prakticky významných problémech. K důležitým z nich patří především hodnocení investiční atraktivity a konkurenceschopnosti center a regionů (Viturka 2007), směřování zahraničních investic (Žížalová 2006) nebo delokalizace průmyslu (Ženka 2008). Specifickou tematikou je financování samosprávných územních celků (pro lokální úroveň viz např. Blažek 1996) nebo dopady fiskální politiky na regionální rozvoj (Macešková 2007). V obou případech byl, mimo jiné, prokázán jejich větší vliv na územní rozvoj oproti nástrojům a prostředkům úzce chápané regionální politiky. Největší pozornost však přitahují vzájemně související témata jako je trh práce a nezaměstnanost, bytový trh a prostorová mobilita obyvatelstva, resp. pracovní síly (Lux a kol. 2006, Čermák 2001), zahraniční migrace (Drbohlav 1999), mzdová diferenciace a rozdíly v kvalitě života obyvatel (viz např. Hampl 2005; Musil, Müller 2008). Jedná se tedy o komplexní otázky zahrnující a kombinující aspekty ekonomické, sociální i politické a více či méně zprostředkované i aspekty ekologické. To konečně platí i pro zkoumání vývoje osídlení při důrazu na změny vnitřního uspořádání velkých měst (Sýkora 2001) a jejich metropolitního zázemí (Ouředníček, ed. 2006) nebo naopak problémových regionů periferního typu (Havlíček a kol. 2008). Pokusy o ucelené a zobecňující zhodnocení transformace jsou však až dosud poměrně vzácné: např. Blažek, Csank (2007)

na základě vybraného souboru indikátorů dokazují, že po r. 2000 dochází k postupnému ukončování divergenční fáze regionálního rozvojového cyklu a předpokládají pozvolné nastartování fáze konvergenční. Do jisté míry to dokládá částečná stabilizace makroregionální diferenciacie ekonomiky (podle HDP krajů) nebo rozdílů v úrovni nezaměstnanosti po roce 2001. Pokusem o generalizované hodnocení vývoje regionální diferenciacie Česka byly konečně i dřívější studie autorů (Hampl 2005, 2007; Čermák, Hampl, Müller 2009), které ovšem zdůrazňovaly i dosavadní nedokončenost transformačního/rozvojového cyklu. Předložený příspěvek na tyto studie bezprostředně navazuje a má být jejich dalším rozpracováním.

V těžišti následujícího sledování je hodnocení změn v územní distribuci pracovních míst a obyvatelstva a pochopitelně i stanovení rozdílů v míře, orientaci a časové posloupnosti těchto změn. V tomto smyslu mohou být tato empirická zpracování spojována především s tematikou regionalizace pracovního trhu a s problematikou migrační i dojížděkové mobility pracovní síly, resp. obyvatelstva. Právě nízká migrační mobilita pracovní síly v Česku patří k hlavním geografickým bariérám ekonomického rozvoje (viz i mezinárodní srovnání – Rees, Kupiszewski 1999). Hierarchická podstata regionálního uspořádání vyžaduje ovšem měřítkové rozlišení územní diferenciacie při analýzách vývojových tendencí jak ekonomiky, tak i obyvatelstva. V důsledku omezené datové základny je však v našich podmínkách sledována obvykle jen úroveň krajská, což může vést k přílišnému zjednodušování hodnocení. Z těchto důvodů jsou v tomto příspěvku rozlišeny alespoň dvě řádovostní úrovně: mezoregionální (kraje) a mikroregionální (spádové obvody obcí s rozšířenou působností). Vzhledem k velikosti Česka (jakožto makroregionu) jsou dvě zmíněné úrovně postačující a jsou navíc v relativním souladu s „přirozenými“ sociogeografickými regiony (v několika případech bylo však jejich vymezení upraveno).

Hodnocení změn rozmístění pracovních míst a obyvatelstva, doplněné ovšem řadou charakteristik dalších jevů (HDP, resp. ekonomický agregát, nezaměstnanost, polohová atraktivita atd.) může být podkladem i pro řešení otázek obecnějšího typu. Na prvním místě se jedná o potřebné a empiricky doložitelné odlišení úrovní nerovnoměrností územních (sociogeografických) a společenských (geosociálních – včetně geoeconomických) a míry jejich proměnlivosti (viz i Hampl 1998, 2007). Jednoduchou ilustrací tohoto rozlišení je porovnání diferenciacie územních celků podle ukazatele HDP/km² nebo počet pracovních míst na km² na jedné straně a podle ukazatele HDP/obyv. nebo počet pracovních míst/obyv. na straně druhé. V případě sociogeografických hodnocení je také důležité postihnout rozdílů ve velikostní (asymetrické, hierarchické) diferenciaci územních celků jak z hlediska časového, tak z hlediska funkčního (např. pracovní a populační velikost mikroregionů). Právě řádově vyšší stupeň v úrovni nerovnoměrnosti distribuce sociogeografických jevů určuje/podmiňuje jejich nižší vývojovou proměnlivost.

Rozdíly v míře územních a sociálních nerovnoměrností a zejména rozdíly v orientaci jejich změn navozují dále strukturované hodnocení koncentračních, resp. divergenčních procesů. Navzdory integrální povaze regionálního vývoje mohou být změny u jednotlivých funkčních složek dočasně odlišné. Jinou strukturaci pak umožňuje dříve zmíněné rozlišení měřítkových úrovní. Na základě kombinace obou těchto rozlišovacích dimenzí je možno uspořádat

soubor sledovaných charakteristik do určité soustavy zachycující alespoň hlavní vzájemné souvislosti těchto charakteristik. Klíčové je zde pochopitelně rozlišení podmiňujících faktorů a podmíněných jevů, resp. změn. Dosažitelná datová základna je ovšem v řadě ohledů omezující a vynucuje si kombinaci statistických metod i spekulativních hodnocení, byť doplněných dílčími empirickými příklady.

2. Metodické problémy hodnocení

V rámci metodické přípravy sledování je nutné diskutovat tři typy otázek. Prvým je volba vhodných územních jednotek pro empirické analýzy, druhým výběr dostatečně reprezentativních jevů pro postižení hlavního záměru studie. Oba tyto typy otázek je pochopitelně nutno kombinovat, neboť jsou podmíněny dosažitelností a kvalitou datové základny. Konečně třetím typem problémů je výběr základních témat a hodnotících charakteristik geografické a sociální distribuce vybraných jevů a změn této distribuce. I v tomto případě se uplatňuje omezující vliv existující datové báze, a to speciálně v časovém rozsahu srovnatelných údajů.

V případě výběru územních jednotek jsou rozhodující dvě vzájemně ovšem související kritéria. Na jedné straně to je stanovení vhodného velikostního řádu soustav těchto jednotek, na straně druhé stanovení, resp. výběr relativně organicky vymezených individuálních jednotek. Nezbytným požadavkem je ovšem i respektování administrativní určenosti těchto jednotek vzhledem k dostupnosti potřebných dat. Jak již bylo konstatováno v úvodní části byly vybrány dvě měřítkové úrovně – kraje a obvody obcí s rozšířenou působností – které jsou v relativním souladu s výsledky sociogeografické regionalizace (Hampl 2005). V několika případech byly administrativní jednotky upraveny v zájmu dosažení jejich relativně organického vymezení: až na jednu výjimku se jednalo o spojování do větších celků – viz poznámky u tabulky 1. Rozsah datové základny je ovšem v případě krajů řádově větší než v případě obvodů, pro které bylo nutné i pro zjištění základních údajů vycházet z dat pro obce. Další komplikací zde byly i časté územně administrativní změny, které si vynutily nejen mnohé přepočty, ale někdy i odhady (pro dosažení srovnatelnosti dat o počtu pracovních míst v r. 1991 a v r. 2001 – vliv eventuálních chyb lze ovšem označit za nepatrný).

Data pro srovnatelná hodnocení krajů i obvodů, resp. obcí poskytují především výsledky posledních dvou cenzů. Ty lze označit za relativně nejspolehlivější a nejúplnější i když i v tomto případě existují určité problémy: počty cizinců, pracovních míst, dojížděky za prací apod. (podrobněji viz Hampl 2005). V případě sledované tematiky se tedy jedná o počty obyvatelstva a (obsazených) pracovních míst k r. 1991 a k r. 2001. Ty lze dále doplnit o počty nezaměstnaných. Pro další léta jsou k dispozici pouze počty obyvatelstva (údaje o nezaměstnanosti jsou různého druhu a nelze je vztahovat k spolehlivým údajům o počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva). Navzdory uvedeným omezením datové základny je v podstatě možné zhodnotit hlavní vývojové tendence v územním rozložení obyvatelstva a ekonomiky reprezentované zde pracovními místy. Podobně to platí pro distribuci socioekonomické „problémovosti“ charakterizované úrovní nezaměstnanosti. Je tomu tak proto, že dramatické ekonomické

změny byly realizovány již v 90. letech minulého století, kdežto významnější změny v distribuci obyvatelstva teprve v posledních letech. Nedostatek údajů pro úroveň obvodů/mikroregionů je pak možno částečně vyvážit bohatším souborem charakteristik v úrovni krajů/mezoregionů a příslušnými hodnoceními jejich statistických souvislostí.

Nejvýznamnějším nedostatkem datové základny je pochopitelně absence údajů o regionálním HDP. Naše statistika sice uvádí zhruba od poloviny 90. let minulého století hodnoty HDP alespoň pro kraje, avšak na základě zjednodušené metodiky jeho výpočtu (tzv. stanovení „shora“ – viz Chlad 1998). Z těchto důvodů je využit pro úroveň krajů a pro období 1991–2001 „ekonomický agregát“ definovaný jako součin počtu pracovních míst a průměrných mezd zaměstnanců (Hampl 2005, 2007 – v tomto případě mohla být zachycena i úroveň okresů). Pro mikroregionální jednotky obdobná hodnocení nejsou možná, takže jedinou relativně syntetickou charakteristikou úrovně a zejména dynamiky ekonomiky zde jsou údaje o pracovních místech. Ty je sice možno označit za dostatečně reprezentativní z hlediska orientace změn a částečně i významových rozdílů mezi mikroregiony, avšak rozsah a intenzita změn je u pracovních míst podstatně nižší než u HDP, resp. u ekonomického agregátu. Jestliže v úrovni upravených krajů (mezoregionů – Praha byla spojena se Středočeským krajem) došlo v období 1991–2001 ke změnám jejich podílů na počtu pracovních míst v Česku o 5 % (+2,5 % u 6 ziskových mezoregionů a –2,5 % u ostatních), pak v případě podílů na ekonomickém agregátu to bylo 15 %! Změny v distribuci pracovních míst jsou pochopitelně jen jednou ze složek změn ekonomiky. V průběhu transformace se významněji uplatnilo „přehodnocování“ efektů ekonomických aktivit tržním mechanismem kombinované, resp. umocněné distribucí nových investic.

Pokud jde o hodnotící charakteristiky úrovně a vývoje rozložení obyvatelstva, pracovních míst, nezaměstnanosti apod., byla dána přednost jednoduchému ukazateli nerovnoměrnosti, resp. koncentrace (ukazatel H definovaný v poznámce u tabulky 1, ukazatel odpovídající určitému bodu na Lorenzovu oblouku). Hlavní smysl hodnocení je přisuzován trojímu srovnávání míry nerovnoměrnosti a jejích změn:

1. Nerovnoměrnosti distribuce ve vztahu k území (sociogeografické) na jedné straně a ve vztahu k obyvatelstvu (geosociální) na straně druhé.
2. Nerovnoměrnosti v úrovni mezoregionální a mikroregionální.
3. Nerovnoměrnosti v distribuci ekonomických jevů a obyvatelstva.

Další analýzy se týkají poněkud složitějších témat jako je velikostně-významová hierarchizace územních celků, selektivní orientace vývoje a navazující typologie hlavních dojížděkových mikroregionů a zejména pak vyhodnocení souvislostí mezi distribucí různých jevů a hlavních podmiňujících faktorů. V těchto případech jsou ovšem možnosti hodnocení na mezoregionálním a mikroregionálním měřítkovém řádu odlišné a byly proto zpracovány odděleně. Podstatně vyšší četnost a rozrůzněnost mikroregionálních jednotek umožňuje především postižení hierarchizace a selektivních vývojových procesů (viz 3. část). Pro úroveň mezoregionů je naopak k dispozici dostatek informací jak o vývoji důležitých ekonomických, sociálních a populačních jevů, tak o potenciálních podmiňujících faktorech tohoto vývoje. Je tedy umožněn alespoň pokus o hledání kauzálních vazeb a o explanaci průběhu transformačních procesů (viz 4. část).

3. Územní a společenské nerovnoměrnosti v transformačním období

3.1. Základní charakteristiky

Zásadní změny společenského systému po roce 1989 podměnily i kvalitativní obrat a zvýšení dynamiky regionálního vývoje. Všeobecným rysem tohoto vývoje byl nástup divergenčně orientovaných procesů, a tedy prohlubování územní diferenciaci v důsledku postupného posilování působnosti konkurenčních mechanismů. Výrazně selektivní povaha vývoje byla současně reakcí na předchozí dlouhodobé snahy o sociální, ekonomickou i územní nivelizaci poměrů. Obecné podmíněnosti těchto tendencí byly dvojího druhu. Za prvé se jednalo o potřebu „nápravy“ nedostatečně efektivní distribuce kapitálu a pracovních zdrojů zděděné z totalitního období a za druhé o potřebu zásadního kvalitativního přehodnocení významu jednotlivých ekonomických aktivit. Zjednodušeně je možno hovořit o post-totalitní transformaci v prvním případě a o post-industriální transformaci v případě druhém.

Přestože tendence k prohlubování diferenciaci byly obecným rysem vývoje jednotlivých společenských subsystémů, existovaly zde i výrazné rozdíly v úrovni nerovnoměrností a v intenzitě změn. Primární charakteristiky těchto

Tab. 1 – Územní a sociální nerovnoměrnosti v distribuci vybraných jevů

Hodnocený jev	Míra územních nerovnoměrností (<i>H</i>)					
	Česko podle mezoregionů			Česko podle mikroregionů		
	1991	2001	2009	1991	2001	2009
Obyvatelstvo	66,12	65,91	66,41	81,25	80,92	81,17
Pracovní místa	66,45	66,84	—	83,79	84,64	—
Nezaměstnaní	69,35	72,51	—	86,38	84,49	—
	Míra sociálních nerovnoměrností					
Pracovní místa	50,71	52,61	—	53,61	56,36	—
Nezaměstnaní	55,47	65,93	—	59,97	67,56	—

Poznámky: Ukazatel nerovnoměrnosti (*H*) je vyjádřen podílem (%) na Česku těch regionálních jednotek, na které je vázána „rozptýlená“ polovina hodnoceného jevu, tj. jednotek s nižší intenzitou výskytu těchto jevů. Distribuce/nerovnoměrnosti sledovaných jevů jsou vztaženy buď k rozloze území mezoregionů (13 upravených krajů), resp. mikroregionů (190 upravených obvodů obcí s rozšířenou působností) nebo k ekonomicky aktivnímu obyvatelstvu těchto jednotek (sociální nerovnoměrnosti). S výjimkou cenzů bylo možné srovnatelným způsobem zachytit pozdější situaci pouze u celkového počtu obyvatelstva. Úpravy administrativních jednotek měly za cíl zvýšit jejich přirozenost/organičnost z hlediska socio-geografických kritérií. Došlo tedy ke sloučení Prahy a Středočeského kraje a na mikroregionální úrovni ke spojení obvodů dále uvedených středisek: Praha + Černošice, Brandýs nad Labem-Stará Boleslav, Říčany; Rumburk + Varnsdorf; Jablonec nad Nisou + Železný Brod; Ústí nad Orlicí + Česká Třebová; Brno + Kuřim, Rosice, Šlapanice; Zlín + Otrokovice; Opava + Kravaře; Ostrava + Bohumín, Havířov, Hlučín, Karviná, Orlová; Třinec + Český Těšín. V jediném případě došlo k rozdělení obvodu – vyčlenění Toužimska (obvody obcí s pověřeným úřadem Toužim a Žlutice + vojenský újezd Hradiště) z obvodu Karlových Varů, a to vzhledem k jejich funkci a vývojové odlišnosti.

Prameny: Výsledky cenzů 1991 a 2001 a údaje průběžné evidence obyvatelstva (k 1. 1. 2009) ČSÚ, Praha.

rozdílů zachycuje tabulka 1. Pokud jde o samotnou úroveň nerovnoměrnosti je možno zdůrazňovat tři rozdílnosti, a to nejen k roku 2001, ale i k roku 1991:

1. Nejvýznamnější jsou pochopitelně řádově vyšší nerovnoměrnosti územní (sociogeografické) než sociální (geosociální). Výrazně odlišné úrovně tohoto druhu se týkají všech hodnocených jevů na obou zachycených měřítkových úrovních. Tyto skutečnosti jsou důsledkem jak komplexnějších podmínek sociogeografické diferenciaci (včetně vlivu přírodních a polohových faktorů), tak i obecných výhod územní koncentrace, polaritě jader a zázemí a navazujících forem územní dělby práce.
2. Důležité, byť jen sekundárně významné jsou rozdíly v nerovnoměrnostech z hlediska měřítkových úrovní. Ty jsou sice primárně podmíněny metodikou hodnocení, tj. podrobností (četností) sledovaných jednotek, avšak vyšší rozrůzněnost na mikroregionální úrovni zjistíme i při odstranění tohoto vlivu. Například hodnota použitého ukazatele H pro distribuci pracovních míst v rámci „průměrného“ kraje vnitřně diferencovaného podle mikroregionů činila 75,08 v roce 1991 a v roce 2001 pak 75,79 (počet vnitřních jednotek byl obdobný jako u Česka členěného podle mezoregionů). Relativní míra vnitřní polarizace v rámci téhož národního systému se tedy zvyšuje v závislosti na snižování řádu jednotek. Nejvyšší úrovně dosahuje v rámci mikroregionů, což odpovídá polaritě středisek a zázemí elementárních nodálních regionů.
3. Pravidelně uspořádané jsou konečně rozdíly v míře koncentrace základních funkčních složek, resp. příslušných reprezentativních jevů – obyvatelstvo, pracovní místa, HDP nebo kvartérní sektor. V zásadě zde platí, že v závislosti na významu, resp. kvalitě funkcí dochází ke zvyšování míry jejich, především územní, koncentrace. V tabulce 1 je ovšem zachycena pouze zvýšená úroveň koncentrace/nerovnoměrnosti distribuce pracovních míst v porovnání s (bydlícím) obyvatelstvem. Proto připojujeme alespoň údaje o míře nerovnoměrnosti (H) pro Česko členěné podle upravených okresů (spojení venkovských a velkoměstských okresů) k roku 2001: bydlící obyvatelstvo 76,76, pracovní místa 79,48, ekonomický agregát 85,13 a pracovní místa ve vybraných kvartérních aktivitách dokonce 98,2 (blíže Hampl 2005).

Rozdílná byla i dynamika změn v úrovni nerovnoměrnosti distribuce sledovaných jevů. Vzhledem k samotné podstatě transformace byla tato dynamika výrazná a převážně divergenčně orientovaná. Zároveň byly vývojové tendence v řadě ohledů specifického, a možno říci i dočasného typu. Podstatným zjištěním je zde vyšší intenzita změn v růstu nerovnoměrností sociálních než územních. To je ovšem v souladu s dříve konstatovanou zvýšenou inercií sociogeografických struktur. Důležitý vliv zde měla a nadále bude mít i řádově výraznější míra územních nerovnoměrností. V tomto smyslu je zvýšený růst sociálních nerovnoměrností v transformačním období nutno označovat za dočasný. Tato konstatování jsou v souladu s převážně přijímanou představou regionálních rozvojových cyklů typu „divergence → konvergence“ (Friedmann 1966, ale viz i Kuznets 1955 aj.). Naopak vývoj územních nerovnoměrností je z dlouhodobého pohledu převážně orientován „pouze“ divergenčně – viz i urbanizace (blíže Hampl 1998, 2010).

Ze tří hodnocených jevů byla zjištěna nejvyšší míra nerovnoměrnosti i nejvyšší nárůst nerovnoměrnosti jak územní, tak i sociální u nezaměstnanosti (s výjimkou územní distribuce na mikroregionální úrovni). Tuto skutečnost je možno vysvětlovat dvojím způsobem. Obecnou příčinou je zde parciální povaha

ukazatele nezaměstnanosti, která je pouze dílčí charakteristikou společenské problémovosti a nemá dostatečně agregátní/syntetickou vypovídací schopnost o komplexním stavu společnosti v porovnání s ekonomickým agregátem, HDP nebo s pracovními místy či obyvatelstvem. Pro relativně dílčí charakteristiky všeobecně platí, že mohou vykazovat jak vyšší, tak i měnlivější variabilitu než charakteristiky agregátní. Specifickou příčinou výrazného zvýšení nerovnoměrností v distribuci nezaměstnaných v hlavním transformačním desetiletí byla pak nevyvinutost tohoto jevu (problému) na počátku 90. let minulého století. Navíc byla tato nevyvinutost spojena s krátkodobou deformací zaměstnaneckých poměrů, neboť k datu sčítání v roce 1991 došlo k řadě administrativně-organizačních změn, které postihly velká centra (zrušení krajských úřadů, Státní bezpečnosti, rozdělení státních firem aj.). Proto byla nejvyšší úroveň územní nerovnoměrnosti v distribuci nezaměstnaných zjištěna právě na mikroregionální úrovni v roce 1991.

3.2. Změny a deformace procesu územní koncentrace

Z kontextu všeobecné dynamizace změn a dominance selektivní orientace vývoje v transformačním období do značné míry vybočují tendence v územní diferenciaci pracovních míst a zejména obyvatelstva. V prvním případě bylo zvýšení územní koncentrace nevýznamné a v případě druhém došlo dokonce k nepatrnému snížení této koncentrace. Tyto skutečnosti je sice možno vysvětlovat proměnou koncentračního procesu s nástupem post-industriální fáze společenského vývoje: omezení až zamezení další územní koncentrace obyvatelstva i některých méně významných ekonomických aktivit na jedné straně a zásadní zvýšení vlivu vztahové a speciálně řídicí působnosti kvalitativně nejvýznamnějších (a nejprogresivnějších) aktivit, resp. funkcí. Tomu konečně odpovídají i diferencované koncentrační tendence podle hlavních funkcí: relativní stagnace v případě obyvatelstva, mírný růst v případě pracovních míst a výrazný růst v případě ekonomického produktu (zde je nutno odkázat na zvýšení územní koncentrace ekonomického agregátu v letech 1991–2001 na úrovni krajů z 68,25 na 71,46 a na úrovni okresů z 81,36 na 85,13 – ukazatel H , viz Hampl 2005). Přesto je nutno označovat relativní zastavení koncentračního procesu v případě obyvatelstva a jeho zpomalení v případě pracovních míst v období transformace za překvapivé. Vysvětlení je proto nezbytné hledat především ve specifických – transformačních, a tedy i dočasných – podmínkách.

V případě vývoje územní distribuce obyvatelstva, a tedy i odpovídajícího snížení mobility pracovní síly, byly rozhodující jak ekonomické faktory, tak i faktory sociálně-psychologické. Ekonomické podmínky byly dvojího druhu. Na jedné straně to byla deformace bytového trhu a bytové výstavby: zachování regulace nájemného a zároveň zrušení podpory bytové výstavby. Důsledkem bylo jednak utlumení bytové výstavby a jednak omezení „volného“ bytového trhu, resp. omezení dosažitelnosti nového bydlení pro domácí klientelu. Na straně druhé se stalo vlastnické bydlení – v Česku velmi rozsáhlé – omezujícím faktorem migrace obyvatelstva (viz i Johnston, Salt, Wood 1974). Sociálně-psychologické důvody lze charakterizovat jako určitý konservatismus české populace vycházející ze zvyku a důvěry (ve značné míře reálně podpořené)

Tab. 2 – Vývoj migrační mobility a intenzity migračních sald v letech 1992–2009

Období	Počet přistěhovalých na 1 000 obyvatel ročně					
	Česko		Střední Čechy		Praha	
	celkem	ze zahraničí	celkem	ze zahraničí	celkem	ze zahraničí
1992–1994	20,37	1,36	17,95	1,74	11,96	2,55
1995–1997	17,40	1,11	15,96	1,60	10,12	2,62
1998–2000	17,77	0,92	16,98	1,17	9,31	1,69
2001–2003	22,22	3,84	26,24	7,29	21,72	9,46
2004–2006	26,45	5,92	35,87	13,16	32,42	18,99
2007–2009	30,77	7,11	43,43	14,16	38,23	20,08
	Migrační saldo na 1 000 obyvatel ročně					
1992–1994	0,88	0,88	1,80	1,29	2,52	2,08
1995–1997	1,04	1,04	1,72	1,56	0,66	2,55
1998–2000	0,80	0,80	1,80	1,10	-1,71	1,60
2001–2003	0,96	0,96	3,90	1,74	1,64	1,77
2004–2006	2,92	2,92	9,39	6,19	7,02	8,45
2007–2009	5,89	5,89	16,48	12,72	15,20	17,66

Poznámky: Jedná se o průměrné roční intenzity přepočtené na střední stavy obyvatelstva. Přistěhovalí ze Slovenska jsou i pro rok 1992 zahrnuti do zahraniční imigrace. Střední Čechy = Praha + Středočeský kraj. Údaje zachycují i migraci mezi obcemi, a tedy i migrace v rámci mikroregionů. Ta byla díky rozvoji suburbanizaci intenzivnější než migrace interregionální, avšak základní tendence v dynamice stěhování byly podobné.

Prameny: Roční bilance ČSÚ Praha.

v sociální stát i z možností získávání zdrojů z více méně nelegálních forem zaměstnání.

Postupně a do značné míry i vynucené změny v postojích obyvatelstva i v přístupech státu a následně i finančních institucí k bytovým poměrům vedly k opožděným změnám výše popsaného stavu – viz i zvýšení územní koncentrace obyvatelstva v letech 2001–2009. Reakce na pozvolné změny poměrů se ovšem dotkly především zahraničních migrantů a dále i věkově mladších skupin obyvatelstva, zejména těch s vyšší úrovní vzdělanosti (viz i Čermák, Hampl, Müller 2009). Dokládají to názorně údaje v tabulce 2. Zřejmý je zde nejen všeobecný růst migrační mobility po roce 2000, ale dosud i vyšší úloha zahraniční migrace než migrace suburbanizačního typu. Vyplývá to z údajů pro Prahu a její zázemí (resp. Prahu + Středočeský kraj), u nichž došlo k nejvyšší dynamizaci migrace, a to zvláště imigrace zahraniční. Právě populační růst středočeského prostoru podmínil i zvyšování úrovně koncentrace obyvatelstva v Česku po roce 2000.

3.3. Koncentrační a selektivní tendence v transformačním vývoji

Jestliže útlum koncentračních procesů měl i v případě obyvatelstva významné specifické příčiny, pak u zpomalení koncentrace pracovních míst se

Tab. 3 – Mikroregiony se zvýšenou koncentrací pracovních míst

Pořadí	Kladné saldo pohybu za prací			
	1991		2001	
1.	Praha	64 189	Praha	115 521
2.	Brno	34 739	Brno	40 930
3.	Ostrava	22 725	Plzeň	16 211
4.	Plzeň	17 112	Olomouc	8 830
5.	Zlín	7 954	Zlín	8 438
6.	Olomouc	5 566	Mladá Boleslav	7 192
7.	Týn n. Vlt.	5 231	České Budějovice	6 010
8.	Litvínov	4 670	Ostrava	5 822
9.	Hradec Králové	3 437	Hradec Králové	5 504
10.	Pardubice	2 620	Pardubice	4 828
1.–10.		168 243		219 286
Ostatní ziskové mikroregiony	(11.–44.)	23 574	(11.–33.)	25 136
Celkem	(1.–44.)	191 817	(1.–33.)	244 422

Poznámky: Názvem střediska je označen celý mikroregion. Pozitivní saldo pohybu za prací prací vykazovalo v r. 1991 celkem 44 mikroregionů a v r. 2001 pouze 33 mikroregionů. Přesto se saldo zvýšilo v absolutním i relativním hodnocení – v r. 1991 byl podíl na všech dojíždějících/vyjíždějících v Česku 10,9% a v r. 2001 již 14,2%. Přitom podchycení pohybu za prací v cenze z r. 2001 bylo pravděpodobně neúplné (podrobněji viz Hampel 2005, s. 43).

Prameny: Výsledky cenů 1991 a 2001, ČSÚ, Praha.

uplatnily vlivy jiného, byť rovněž specifického druhu. Zásadní zvýšení intenzity diferenciací a selektivních tendencí v transformačním období nebylo totiž orientováno pouze „tradiční“ formou podle polarizace jádro–periferie, jak tomu bylo v industriálním stádiu, nýbrž i formou do značné míry opačnou. Na jedné straně došlo k výraznému ekonomickému růstu metropolitního areálu Prahy a i některých dalších center s příznivou polohou a ekonomickou strukturou a na straně druhé k propadu velkých koncentrací těžkého průmyslu, zejména Ostravska a Ústecka. Tím byly celkové koncentrační efekty utlumeny a obvyklá spojitost koncentrace a selekce ztratila svoji jednoznačnost, resp. jednosměrnost. V tomto smyslu lze hovořit o dvou typech selektivních procesů podle jejich vztahu ke koncentračnímu procesu: pozitivní selekce s dominantně koncentrační orientací (nadprůměrný rozvoj silných jednotek) a negativní selekce s dekoncentrační orientací (podprůměrný vývoj silných jednotek). Význam obou forem selekce byl právě v Česku značný, neboť zastoupení a velikost koncentrací těžkého průmyslu jsou výrazné a potřeba konverze jejich ekonomické základny byla nezbytná.

Celkové efekty pozitivní selekce sice převážily efekty selekce negativní, takže polarizace mikroregionálních pracovních trhů se prohloubila, rozsah přesunů v postavení jednotlivých mikroregionů byl však podstatně významnější. Dokládají to informace shrnuté v tabulkách 3 a 4, kde jsou charakterizovány pracovní, resp. dojížděkově nejdůležitější mikroregiony. Na prvním místě je zde zřetelné zvýšení dominance pražského mikroregionu a dále zlepšení pozice mikroregionů většiny velkých center (bez pánevních oblastí ovšem) nebo

Tab. 4 – Proměny souboru mikroregionů se zvýšenou koncentrací pracovních míst (1991–2001)

A. Mikroregiony s převahou pracovní funkce nad funkcí rezidenční (počet pracovních míst převyšuje počet ekonomicky aktivních včetně nezaměstnaných)				
Pouze v r. 1991 (17)		V r. 1991 i v r. 2001 (9)	Pouze v r. 2001 (3)	
Kolín Nymburk Sokolov Litvínov Bílina Ústí nad Labem Jablonec nad Nisou Semily Ústí nad Orlicí	Havlíčkův Brod Hodonín Olomouc Valašské Meziříčí Bruntál Třinec Kopřivnice Ostrava	Praha Týn nad Vltavou Plzeň Hradec Králové Rychnov nad Kněžnou Vrchlabí Pardubice Brno Zlín	Mladá Boleslav České Budějovice Lanškroun	
B. Ostatní mikroregiony s pozitivním saldem pohybu za prací (počet pracovních míst převyšuje počet zaměstnaných, ale saldo je nižší než počet nezaměstnaných)				
Pouze v r. 1991 (12)		V r. 1991 i v r. 2001 (6)	Pouze v r. 2001 (15)	
Benešov Příbram České Budějovice Strakonice Kadaň Lovosice	Česká Lípa Nový Bor Vysoké Mýto Žďár nad Sázavou Přerov Šumperk	Domažlice Klatovy Tachov Most Jihlava Nový Jičín	Stříbro Karlovy Vary Litvínov Bílina Ústí nad Labem Jablonec nad Nisou Liberec Náchod	Hodonín Olomouc Mohelnice Valašské Meziříčí Vizovice Třinec Ostrava

Poznámky: Přesuny mikroregionů mezi kategorií A a B nejsou speciálně označeny: k poklesu z kategorie A do B v letech 1991–2001 došlo u 9 mikroregionů a k opačnému posunu u mikroregionu jediného (České Budějovice). Větší změny se však týkaly přesunů mezi kategoriemi A a B a mikroregiony dojížděvkové ztrátové: pokles z kategorie A (8 mikroregionů) a z kategorie B (11 mikroregionů) na jedné straně a vzestup do kategorie A (2 mikroregiony – Mladá Boleslav a Lanškroun) a do kategorie B (6 mikroregionů). Ostatní poznámky a prameny viz tab. 3.

mikroregionů s větším přílivem zahraničních investic (např. Lanškroun). Naopak „sestupné“ případy nacházíme kromě pánevních prostorů a prostorů periferních i v některých průmyslových oblastech s nepochybně značným rozvojovým potenciálem (např. Kolínsko nebo Nymbursko, kde se ovšem po roce 2000 situace začíná měnit).

Přestože v době transformace došlo k výrazné výměně v rámci souboru „silných“ jednotek bylo základní uspořádání regionálního i sídelního systému nejen reprodukováno, ale dále umocněno. Toto uspořádání je hierarchického typu a zohledňuje nerovnocennost individuálních územních celků. Tuto nerovnoměrnost nelze pochopitelně chápat jako jakousi sociální nespravedlnost, nýbrž jako zákonitost geografické reality. Společnost se této realitě aktivně přizpůsobuje efektivní organizací územní dělby práce využívající výhody koncentrace i potřeby územní specializace. Velikostní a významová hierarchie dílčích územních jednotek je přitom nejen základnou pro dělbu funkcí, ale i páteří regionální organizace a odpovídající integrace regionů různých měřítkových úrovní (ty jsou opět uspořádány hierarchicky). Hierarchická organizace socio-geografických systémů je tedy jejich obecným znakem. I v období dramatických transformačních změn se proto nemohla změnit, nýbrž pouze proměnit

Tab. 5 – Velikostní hierarchizace mikroregionů

Kategorie podle velikostního pořadí	Relativizované velikosti kategorií (1. jednotka = 100)						
	Počet obyvatelstva			Počet pracovních míst		Dojížďkové saldo	
	1991	2001	2009	1991	2001	1991	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	95	95	87	94	78	116	57
5.–12.	78	80	74	74	69	51	37
13.–34.	137	140	130	121	102	28	17
Podíl na Česku 1.–34. (%)	55,3	55,0	55,3	58,1	59,6		

Poznámky: Je hodnocena diferenciací největších jednotek zhruba odpovídající horním a středním patřím hierarchie. Kategorie jsou určeny podle velikostních pořadí jednotek tak, aby ve smyslu „pravidla velikostního pořadí“ byly přibližně rovnocenné.

Prameny: Výsledky cenzů 1991 a 2001 a údaje průběžné evidence obyvatelstva ČSÚ, Praha.

z hlediska postavení jednotlivých prvků. Nejvýznamnější bylo v tomto ohledu výrazné posílení hierarchicky nejvyššího prvku, tj. v úrovni sídelní hlavního města Prahy a v úrovni regionální pražského mezoregionu a zejména pražského mikroregionu. Jak to dokládají údaje v tabulce 5, došlo tedy ke zvýšení dominance nejsilnější jednotky podle dojížďkového a pracovního a po roce 2000 i podle rezidenčního významu. Ještě pronikavější bylo nepochybně zvýšení tohoto významu podle hodnoty ekonomického produktu a zejména podle rozsahu kvartérních aktivit – potřebné údaje pro mikroregiony však nejsou k dispozici.

4. Podmíněnosti a souvislosti transformačních procesů

Stanovení základních rozdílů v úrovni a v dynamice regionální diferenciací v transformačním období je nezbytné doplnit analýzami souvislostí mezi podmiňujícími faktory a dílčími procesy změn. Jak již bylo dříve konstatováno je ucelenější studium tohoto druhu vzhledem k datové základně možné jen na úrovni mezoregionální. Omezená četnost mezoregionů (krajů) může být ovšem i výhodou při hledání generalizujícího schématu zmíněných souvislostí. Některá nutná zjednodušení celkového obrazu budou pak při interpretaci výsledků zohledněna – především rozdílný podmiňující vliv sídelní a regionální hierarchie z hlediska měřítkových úrovní.

Metodickým východiskem následujících hodnocení je výběr reprezentativních charakteristik (jevů) transformační úspěšnosti/neúspěšnosti a zejména pak klíčových podmiňujících faktorů regionální diferenciací a jejího vývoje. V prvním případě byly zvoleny tři typy ukazatelů:

1. Vývojové indexy pro hlavní transformační období 1991–2001, a to obyvatelstva, pracovních míst a ekonomického agregátu, jakožto „náhradní“ charakteristiky HDP.
2. Dvě charakteristiky dosaženého stavu k roku 2001 – ekonomický agregát na obyvatele a míra nezaměstnanosti.

3. Vývoj po roce 2000 byl hodnocen jednak indexem změn obyvatelstva v období od 1. 3. 2001 (poslední sčítání) do 1. 1. 2009 (z průběžné evidence obyvatelstva ČSÚ) a jednak indexem růstu HDP v období 2001–2008.

Soubor uvedených ukazatelů (závisle proměnných) dostatečně postihuje tendence i dosažený stav v první – nejvíce dramatické – transformační dekádě a dále alespoň základní vývojové proměny po roce 2000. Podstatně obtížnější je výběr hlavních podmiňujících faktorů regionálního vývoje, a to především pro jejich komplexní, resp. agregátní povahu, a proto i nesnadné kvantitativní vyjádření. Celkem byly specifikovány čtyři faktory odpovídající na jedné straně klasickým geografickým charakteristikám (poloha, intenzita osídlení) a na straně druhé nejdůležitějším socioekonomickým regionálním charakteristikám (ekonomická úroveň a kvalita, resp. kvalifikovanost obyvatelstva):

1. Polohová atraktivita mezoregionů byla hodnocena podle vzdálenosti vůči „vyspělému západu“ (Bavorsku) a zároveň podle vzdálenosti vůči Praze jako hierarchicky nejvýznamnějšímu centru. Rozlišení mezoregionů mohlo být v tomto případě vyjádřeno pouze jejich pořadím (1. Střední Čechy, 2. Plzeňsko, 3. Karlovarsko atd. – viz Hampl 2005, s. 55) a bylo nutně poznamenáno i určitou subjektivitou hodnotitele. Vzhledem k zásadnímu významu polohového faktoru i principiální makropolohové proměně poměrů Česka po roce 1989, bylo zmíněné pořadí akceptováno. Mělo ovšem i metodické důsledky – statistické souvislosti vybraných ukazatelů byly charakterizovány Spearmanovým koeficientem korelace pořadí.
2. Územní intenzita osídlení byla vyjádřena tradičním ukazatelem počet obyvatel na km² v r. 1991. V tomto případě je ovšem pořadí mezoregionů obdobné i podle ukazatelů počet pracovních míst nebo ekonomický agregát na km² a dokonce totožné podle stejného ukazatele k r. 2001. Úroveň územní intenzity osídlení, resp. ekonomické produkce rámcově koresponduje s úrovní urbanizace i s dosaženým výsledkem dlouhodobého industriálního vývoje. V zásadě odpovídá i sídelní a regionální hierarchii, i když na jediném měřítkovém řádu a při malé četnosti příslušných jednotek se vliv této hierarchizace nemusí projevit.
3. Výchozí ekonomická úroveň z hlediska transformačního období je vyjádřena ekonomickým agregátem na obyvatele v roce 1991. Problematický smysl této charakteristiky je dvojího druhu. Za první se jedná o podmíněnost ekonomickým vývojem a do značné míry i „dožívajícím“ způsobem hodnocení ekonomiky v socialistickém období, který preferoval oblasti těžkého průmyslu. Za druhé je to značná nivelizace regionálních ekonomických a sociálních poměrů, a tedy rovněž dědictví předchozího vývoje. Obecný význam ukazatele tohoto typu je však nepochybný.
4. Konečně jako kvalitativní ukazatel lidských zdrojů, resp. lidského kapitálu byla použita charakteristika vzdělanosti obyvatelstva, která diferencovaně zohledňuje podíl vysokoškolsky (3×) a středoškolsky (s maturitou, 1×) vzdělaného obyvatelstva staršího 15 let.

Celkem bylo sledováno 11 ukazatelů pro 13 mezoregionů a spočítáno 55 příslušných koeficientů párových korelací pořadí (viz tab. 6). Testovací hodnotu koeficientu pro zamítnutí nulové hypotézy s 95% mírou spolehlivosti dosáhl pouze 19 případů. Jejich soubor se stal základnou jak pro hledání explanačního schématu podmíněností a souvislostí zachycených jevů a změn, tak i pro diskusi eventuálních „překvapení“ v případech nečekaných vazeb nebo naopak

Tab. 6 – Párové korelace pořadí mezoregionů podle vybraných charakteristik

Ukaza- tel	Polohová atraktivita	Obyv./km ² 1991	Ekonomická úroveň 1991	Vzdělanost obyvatel- stva	Index vývoje 1991–2001			Ekonomická úroveň 2001	Míra nezaměst- nanosti 2001	Index vývoje	
					Obyvatel- stvo	Pracovní místa	Ekonomický agregát			Obyvatel- stvo 2001–2009	HDP 2001–2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
1	-0,236	0,467	0,346	-0,093	0,676	0,621	0,725	-0,335	0,846	0,165	
2	0,434	0,434	0,143	-0,511	-0,286	-0,192	-0,082	0,379	-0,176	0,516	
3	0,346	0,082	0,082	-0,126	0,132	0,038	0,500	-0,335	0,462	0,407	
4	-0,093	0,143	0,082	-0,632	0,637	0,742	0,566	-0,385	0,192	0,352	
5	0,676	-0,126	-0,632	-0,060	-0,060	-0,220	-0,115	-0,099	-0,049	-0,703	
6	0,621	0,132	0,637	-0,220	0,951	0,951	0,901	-0,813	0,648	-0,060	
7	0,725	0,038	0,742	-0,115	0,901	0,846	0,846	-0,731	0,604	0,033	
8	-0,335	0,500	0,566	-0,099	-0,813	-0,731	-0,681	-0,681	0,692	-0,011	
9	0,846	-0,335	-0,385	-0,049	0,648	0,604	0,692	-0,363	-0,363	0,313	
10	0,165	0,462	0,192	-0,703	-0,060	0,033	-0,011	-0,363	0,170	0,170	
11		0,407	0,352								

Poznámky: Kurzívou zvýrazněné hodnoty Spearmanova koeficientu pořadí převyšují testovací hodnotu pro zamítnutí nulové hypotézy s 95% mírou spolehlivosti. 13 mezoregionů odpovídá krajům při spojení Středočeského kraje a Prahy. Polohová atraktivita byla stanovena podle vzdálenosti k Bavorsku a dále k Praze (Praha + Středočeský kraj jsou na 1. místě, na druhém pak Plzeňsko, potom Karlovarsko atd.). Ekonomická úroveň je určena velikostí ekonomického agregátu (součin počtu pracovních míst a průměrných mezd zaměstnanců) na obyvatele. Vzdělanost obyvatelstva je vyjádřena trojnásobkem podílu vysokoškoláků + podílem středoškoláků (s maturitou) na obyvatelstvu starším 15 let. Prameny: Hampl (2005), Výsledky cenů 1991 a 2001. Údaje průběžné evidence obyvatelstva a regionální statistiky, ČSÚ, Praha.

vazeb očekávaných, ale nepotvrzených. Z 19 statisticky „významných vazeb“ je možno 16 označit za očekávané a uspořádat je do jednoduchého kauzálního schématu. Jeho východiskem jsou ovšem pouze dva faktory – polohová atraktivita a vzdělanost obyvatelstva – které souhlasně a jednoznačně podmiňují ekonomický vývoj a dosažený stav mezoregionů: 6 významných vazeb mezi těmito faktory na jedné straně a vývojovou dynamikou pracovních míst a ekonomiky (ekonomického agregátu) i dosaženou ekonomickou úrovní k roku 2001 na straně druhé. Dalších 6 významných vzájemných vazeb bylo zjištěno mezi samotnými indikátory úspěšnosti/neúspěšnosti v období 1991–2001: jednak pozitivní vazby mezi dynamikou vývoje pracovních míst, dynamikou ekonomiky a dosaženou ekonomickou úrovní a jednak negativní vazby mezi výše zmíněnými ukazateli a mírou nezaměstnanosti v roce 2001. Konečně 4 pozitivní vazby se týkají podmiňujícího polohového faktoru a zároveň podmiňujícího vlivu ekonomické úspěšnosti v 90. letech minulého století (3 charakteristiky) na jedné straně a vývoje obyvatelstva v období 2001–2009 na straně druhé. To dokládá i dříve diskutovanou opožděnost populačního (speciálně migračního) vývoje za vývojem ekonomickým. Toto zpoždění mělo ovšem i řadu specifických příčin jak bylo blíže popsáno v části 3.2. Přes postupné odstraňování bariér migrační mobility obyvatelstva a nástupu alespoň mírné koncentrační orientace po roce 2000, zůstává však relativně nízká úroveň migrační mobility „domácí“ pracovní síly nadále vážným ekonomickým problémem (viz tab. 2).

Přestože charakterizované schéma podmíněností a souvislostí mezi sledovanými faktory a procesy dokládá jak integrálnost celé transformace, tak i logiku jejího uspořádání, resp. průběhu zbývá zde i několik nevyjasněných otázek. Za nejpodstatnější je možno označit minimální významové uplatnění dvou ze čtyř vybraných podmiňujících faktorů – územní intenzity osídlení i ekonomiky a výchozí ekonomické úrovně. Významový smysl obou faktorů je všeobecně uznáván, avšak ve specifických podmínkách „Česka na konci totalitního období“ došlo k potlačení jejich vlivu. Především na to bylo upozorněno již v předchozí diskuzi výběru podmiňujících faktorů. Důsledky dlouhodobé „socialistické“ hospodářské politiky vedly v první řadě k postupné nivelizaci regionálních poměrů, která byla doplněna sekundární diferenciací prostřednictvím preferencí oblastí těžkého, zejména pak těžebního průmyslu. Omezená a neefektivní územní diferenciacie ekonomiky na počátku transformace měla proto nepodstatný vliv na další směřování vývoje. Navíc v průběhu transformace došlo k částečné vzájemné kompenzaci koncentračních a dekoncentračních efektů ve smyslu dříve popsané pozitivní a negativní selekce. Ilustrací protichůdnosti obou selektivních tendencí je např. proměna desítky vůdčích okresů v letech 1991–2001. Z hlediska ekonomického agregátu na obyvatele bylo v této desítce v roce 1991 5 pánevních okresů a v roce 2001 pouze jeden. Z hlediska průměrných mezd byl obdobný pokles z osmi na dva (Hampl 2005, s. 49). Dědictví předchozího ekonomického vývoje a následný nástup protichůdných selektivních tendencí se projevil i v potlačení vlivu faktoru územní intenzity: pozitivní transformační vývoj intenzivně osídlených mezoregionů středoevropského a jihomoravského s hierarchicky nejvyššími centry na jedné straně a negativní vývoj pánevních koncentrací Ostravska a Ústecka na straně druhé. Na měřítkově citlivější mikroregionální úrovni se ovšem vliv regionální a sídelní hierarchizace projevil ve většině mezoregionů dostatečně (zvýšení územní koncentrace pracovních míst v letech 1991–2001 podle ukazatele

H v průměru ze 74,4 na 75,5 po vyloučení „pánevních“ mezoregionů karlovarského, ústeckého a ostravského). Specifické poměry a deformace předchozího vývoje, které utlumily význam dvou výše diskutovaných faktorů, měly však paradoxně pozitivní vliv na použité statistické vyhodnocení, neboť absence významnějších korelací mezi samotnými faktory „prokázala“ jejich nezávislost. Je to ovšem jen další doklad nejistoty statistických hodnocení a ošidnosti formálně správných zásad.

Druhým závažným problémem vyplývajícím z hodnocení korelačních vztahů vybraných indikátorů je zjištění „statistické nezávislosti“ vývoje HDP v letech 2001–2008 jak na podmiňujících faktorech (včetně ekonomické úrovně k roku 2001), tak na charakteristikách ekonomické úspěšnosti mezoregionů v letech 1991–2001. Ve dvou případech sice hodnoty korelačních koeficientů byly dostatečně vysoké, avšak z věcného hlediska obtížně vysvětlitelné. Pozitivní korelace s územní intenzitou osídlení odpovídá pokračování příznivého ekonomického vývoje středočeského mezoregionu a zároveň opožděnému zlepšování ekonomiky Ostravska a Ústecka. V podstatě se tedy jedná o dočasnou a náhodnou souvislost. Totéž platí pro negativní korelaci s populačním vývojem v letech 1991–2001, pro kterou z věcného hlediska nelze žádnou podmiňující souvislost najít. Vývoj rozmístění obyvatelstva v první transformační dekádě byl – jak již bylo konstatováno dříve – deformován řadou specifických vlivů a byl dočasně „nezávislý“ na podmiňujících faktorech (v případě vztahu k úrovni vzdělanosti byla dokonce zjištěna negativní vazba). Odlišnost tohoto vývoje od očekávaných souvislostí byla navíc zvýrazněna použitým hodnocením korelačních vztahů – vzhledem k minimální diferenciaci mezoregionů podle dynamiky vývoje obyvatelstva jsou jejich rozdíly v pořadí nepodstatné (indexy v letech 1991–2001 v rozmezí 98,5–100,8). Je tedy zřejmé, že zdánlivá nejednoznačnost podmíněností a souvislostí ekonomického vývoje v úrovni mezoregionů po roce 2000 je důsledkem jednak krátkodobosti podchycených změn a jednak jejich vytržením z celkového regionálně rozvojového cyklu. V kontextu obecných předpokladů tohoto cyklu (viz především Friedmann 1966) je oprávněné považovat právě vývoj po roce 2000 jako součást specifické fáze v níž dochází k postupnému oslabování divergenčně orientovaných tendencí a zároveň k postupnému nástupu tendencí konvergenčních (v obecné úrovni viz Blažek, Uhlíř 2002, v úrovni specifické pro Česko viz Blažek, Czank 2007). Dokladem je výše zmíněné pokračování nadprůměrné dynamiky ekonomického růstu pražského mezoregionu (byť proti období 1991–2001 snižené) na jedné straně a obrat ve vývoji ekonomiky ostravského a ústeckého mezoregionu na straně druhé. Změny regionální distribuce ekonomiky v období přechodu „od divergence ke konvergenci“ jsou proto nepravděelné a nejednoznačně orientované. Naopak v případě distribuce obyvatelstva dochází k převaze divergenčně směřovaného vývoje až po roce 2000, a tedy se zhruba desetiletým zpožděním (a samozřejmě i s řádově nižší intenzitou) oproti ekonomice. Je ovšem otázkou zda v blízké budoucnosti dojde k výraznějšímu převážení konvergenčních tendencí nebo spíše jen k relativní stabilizaci dosažené regionální distribuce jak ekonomiky, tak i obyvatelstva. U obyvatelstva je jisté relativní stabilizace pravděpodobnější než u ekonomiky, u níž můžeme spíše očekávat nástup nového regionálně rozvojového cyklu. Jednoznačná prognóza je však nereálná, takže naznačené varianty je nutno považovat za témata dalšího výzkumu.

5. Závěry

Transformace v Česku přinesla zásadní změny ve všech sférách společenské organizace, a tedy i ve sféře geografického uspořádání obyvatelstva a ekonomiky. Z obecného hlediska je možno hovořit o nastartování nového regionálního rozvojového cyklu. V průběhu období necelých dvaceti let proběhla ovšem pouze divergenční fáze tohoto cyklu, i když po roce 2000 se již projevují dílčí tendence konvergenčního typu. Přestože v rámci tohoto článku mohla být hlubší pozornost věnována jen změnám v územní distribuci obyvatelstva a pracovních míst, byly zjištěny podstatné rozdíly v dynamice i posloupnosti hlavních typů procesů a zejména rozdíly v úrovni a proměnlivosti územních a sociálních nerovnoměrností. Odkazem na dřívější studie i prostřednictvím hodnocení statistických souvislostí mezi potenciálními podmiňujícími faktory územního vývoje a řadou (podmíněných) proměnných byl alespoň rámcovým způsobem vyjádřen ucelenější obraz transformačního vývoje z regionálního pohledu. Byla zdůrazněna řada rozdílů jak v úrovni nerovnoměrnosti distribucí, tak v dynamice a načasování změn. Tyto rozdíly lze uspořádat v několika dimenzích, resp. polaritách: územní – sociální, mezoregionální – mikroregionální, relativně neprogresivní – relativně progresivní funkce/jevy (např. obyvatelstvo – pracovní místa – ekonomický produkt – kvartérní aktivity). Za nejpodstatnější je možno označit na jedné straně řádově vyšší územní nerovnoměrnosti než nerovnoměrnosti sociální a na straně druhé vyšší proměnlivost diferenciaci sociální než územní. K tomu je nutné dodat i podstatnou charakteristiku odlišností v průběhu změn sociálních (tendence k cyklickému vývoji) a změn územních (tendence k nárůstu nerovnoměrností v podobě S-křivky, a tedy k velmi omezenému dodatečnému uplatnění konvergenčních procesů).

Navzdory konstatovaným rozdílům byla základní orientace změn u všech hlavních funkcí a na obou sledovaných měřítkových úrovních obdobná – prohlubování diferenciaci a zvyšování nerovnoměrností. To dokazuje integrální charakter transformačního procesu. Tuto integrálnost potvrdily i korelační souvislosti mezi vybranými faktory a indikátory transformační úspěšnosti, byť při určité časové opožděnosti a nižší intenzitě koncentrace obyvatelstva proti ekonomice. Je ovšem otázkou zda v budoucím období dojde k potvrzení obecných předpokladů nástupu konvergenčních tendencí a k odpovídajícímu dovršení rozvojového cyklu. Je sice pravděpodobné, že v případě sociálních rozdílů k jejich částečnému potlačení dojde – viz i zmíněné dílčí tendence s touto orientací. Pravděpodobné je však i to, že snížení vytvořených nerovnoměrností bude jen omezené. Důvody pro tento názor jsou dvojího druhu. Za prvé se jedná o specifické výchozí (nejen regionální) poměry v Česku charakteristické výjimečnou sociální a ekonomickou nivelizací. Návrat do takového stavu by byl i při výrazných intervencích státu nesmírně obtížný, nákladný a dlouhodobě ekonomicky neudržitelný. Za druhé je oprávněné předpokládat neúplné dovršení konvergence v důsledku nástupu nového regionálního rozvojového cyklu, neboť izolovaná realizace jednotlivých typů změn je v podstatě v rozporu s kontinuitou společenského vývoje. V tomto smyslu může docházet pouze k jakési parciální konvergenci u distribuce vybraných jevů, ale patrně nikdy ne ke konvergenci integrálního typu.

Předchozí úvahy se týkaly vývojových změn v regionální diferenciaci sociální a ekonomické úrovně ve vztahu k obyvatelstvu, a tedy diferenciaci

geosociální. V případě diferenciací v územní intenzitě osídlení a ekonomiky (počet obyv./km² nebo HDP/km²) pak regionální rozvojový cyklus může být zakončen spíše relativní stabilizací zvýšených nerovnoměrností (viz i dlouhodobý proces urbanizace) než jejich „alespoň mírným“ snížením. Konvergenční změny jsou tedy málo pravděpodobné a jejich uplatnění nebude všeobecné (viz dříve popsané případy negativní selekce). Tradiční zjednodušený model regionálního rozvojového cyklu „divergence – konvergence“ by bylo proto z hlediska vývoje diferenciací v územní intenzitě vhodnější nahradit poslovností cyklů „koncentrace – difúze“, která zdůrazňuje významovou reprodukci řídicí úlohy jádra v rámci regionálního systému: po zvětšení podílu jádra dochází ke stabilizaci jeho velikosti a k následnému šíření (a relativnímu zrovnoměření) růstové dynamiky do celého systému spojenému s odpovídající difúzí inovací. Kvalitativní charakter příslušných rozvojových cyklů se přitom pochopitelně proměňuje. K zásadní změně dochází právě v současnosti v důsledku transformace vyššího řádu, transformace industriální společnosti na společnost post-industriální. Ve vývoji územní diferenciací společnosti se proto snižuje jak intenzita, tak i význam klasického koncentračního procesu. Postupně, a z hlediska funkcí diferencovaně, se zpomaluje nebo i zastavuje územní koncentrace obyvatelstva i většiny ekonomických aktivit, avšak pokračuje vztahová koncentrace a zvyšuje se odpovídající vliv vůdčích jednotek na celý regionální systém. To vše je umožněno v první řadě významovým přehodnocováním společenských činností, zvyšováním úlohy funkcí kvartérního, a tedy sídelně i regionálně nejvíce koncentrovaného sektoru. V tomto smyslu budou výhody územní koncentrace a hierarchického uspořádání nerovnoměrností nejen zachovány, ale v určitém ohledu i umocněny.

Literatura:

- BLAŽEK, J. (1996): Financování místních rozpočtů v České republice do roku 1996: dilema mezi principem solidarity a zásluhovosti. In: Hampl, M. a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, s. 333–341.
- BLAŽEK, J., CSANK, P. (2007): Nová fáze regionálního rozvoje v ČR? Sociologický časopis, 43, č. 5, s. 945–965.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, klasifikace. Nakladatelství Karolinum, Praha, 211 s.
- ČERMÁK, Z. (2001): Vývoj migrační mobility v devadesátých letech v České republice. In: Hampl, M. a kol.: Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, s. 87–98.
- ČERMÁK, Z., HAMPL, M., MÜLLER, J. (2009): Současné tendence vývoje obyvatelstva metropolitních areálů v Česku: dochází k významnému obratu? Geografie, 114, č. 1, s. 37–51.
- DRBOHLAV, D. (1999): International migration and the Czech Republic. In: Hampl, M. et al.: Geography of Societal Transformation in the Czech Republic. Charles University, Prague, s. 223–242.
- FRIEDMANN, J. (1966): Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. M.I.T. Press Cambridge, MA, 279 s.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 110 s.
- HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 147 s.
- HAMPL, M. (2007): Regionální diferenciací současného socioekonomického vývoje v České republice. Sociologický časopis, 43, č. 5, s. 889–910.

- HAMPL, M. (2010): Regionální diferenciacie spoločnosti: obecné typy vývojových procesů. *Geografie*, 115, č. 1, s. 1–20.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M. (2008): Innere und Ausere Peripherie am Beispiel Tschechiens. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 150, s. 299–316.
- CHLAD, M. (1998): Regionalizace hrubého domácího produktu v České republice. *Statistika*, 35, č. 6, s. 257–269.
- JOHNSON, J. H., SALT, J., WOOD, P. A. (1974): *Housing and the Migration of Labour in England and Wales*. Saxon House, Farnborough, 299 s.
- KRUGMAN, P. (1991): Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 99, č. 3, s. 483–499.
- KRUGMAN, P. (1993): On the relationship between trade theory and location theory. *Review of International Economics*, 1, č. 2, s. 110–122.
- KUZNETS, S. (1955): Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45, č. 1, s. 1–28.
- LUX, M., SUNEGA, P., MIKESZOVA, M., VEČERNÍK, J., MATYÁŠ, F. (2006): Analýza opatření bytové politiky směřující k podpoře flexibility práce v ČR. 1. díl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*, 57 s.
- MACEŠKOVÁ, M. (2007): Regionální dimenze fiskální politiky na příkladě veřejných investičních výdajů v Česku. *Geografie*, 112, č. 1, s. 17–32.
- MUSIL, J., MULLER, J. (2008): Vnitřní periférie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. *Sociologický časopis*, 44, č. 2, s. 321–348.
- MYRDAL, G. (1957): *Economic Theory and Under-developed Regions*. Gerald Duckwords, London, 168 s.
- OUŘEDNÍČEK, M., ed. (2006): *Sociální geografie pražského městského regionu*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 159 s.
- PORTER, M. (1996): Competitive Advantage, Agglomeration Economies and Regional Policy. *International Regional Science Review*, 19, č. 1, s. 85–94.
- REES, P., KUPISZEWSKI, M. (1999): *International Migration and Regional Population Dynamics in Europe*. A Synthesis Population Studies, 32. Council of Europe, Strasbourg, 117 s.
- SÝKORA, L. (2001): Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, s. 127–166.
- VITURKA, M. (2007): Konkurenceschopnost regionů a možnosti jejího hodnocení. *Politická ekonomie*, 55, č. 5, s. 637–658.
- ŽENKA, J. (2008): Riziko delokalizace zpracovatelského průmyslu Česka: regionální aspekty. *Geografie*, 113, č. 1, s. 1–19.
- ŽÍŽALOVÁ, P. (2006): Přímé zahraniční investice v Česku. *Geografie*, 111, č. 2, s. 186–197.

Summary

SOCIETAL TRANSFORMATION AND REGIONAL DIFFERENTIATION IN CZECHIA: DEVELOPMENTS IN THE DISTRIBUTION OF JOB OPPORTUNITIES AND POPULATION

The transformation of society in Czechia has brought significant changes to all spheres of societal organisation and, therefore, also to the geographical distribution of both the population and the economy. In general terms, we could speak of the initiation of a new cycle of regional development. Of course, within a period of less than twenty years, only the divergent phase of this cycle has played out, although, after 2000, some initial convergent tendencies are beginning to manifest themselves. While this article could have focused greater attention solely on changes in the territorial distributions of population and jobs, it documents significant changes in the dynamics and succession of the primary types of processes and, in particular, differences in the level and variability of territorial and social inequalities. The article does convey a more comprehensive view of the development of the transformation, from a regional perspective, by concisely referencing earlier studies and by

evaluating the statistical relationships between conditioning factors behind territorial development and a number of (dependent) variables. A number of differences are emphasised, both in terms of the inequality of the distribution as well as the dynamics and the timing of changes. These differences can be organised along various dimensions or polarities: territorial – social, meso-regional – micro-regional, relatively non-progressive – relatively progressive functions/phenomena (e.g. population – jobs – economic output – quaternary economic activities). The most significant findings include significantly greater territorial inequity than social inequality and greater propensity for change in terms of social differences than in territorial differences. In addition, fundamental differences exist in the nature of social changes (a tendency towards cyclical development), in comparison with territorial changes (a tendency towards increasing inequality in the form of an S-curve, leading to the very limited subsequent application of convergent processes).

Divergent development manifested itself through the further deepening of settlement and regional hierarchies, increased inequality in the territorial distribution of job opportunities and, particularly, in terms of overall economic production (using GNP or “economic aggregate”, a substitutable indicator defined as the product of the number of jobs and the average wage). The characteristics of these overall changes, however, conceal the inner complexities of the regional picture of transformation changes. A territorially more-detailed assessment of 190 micro-regions demonstrates that the effects of selective development were less intense than shifts among the various micro-regions within their hierarchy, in terms of labour market ratios. Out of the 190 micro-regions, 44 exhibited a positive commuting balance in 1991, while in 2001, there were only 33 such units. Only 25 micro-regions fit into this category in both of the years mentioned, meaning that 27 units experienced a change in attractiveness (19 lost their positive commuting balance and eight acquired the same).

In spite of the great variability concerning regional changes and the differentiated dynamics of processes governing concentrations of people and economic production, the basic orientation of development was similar at both of the scale levels observed. This confirms the integrating nature of the transformation process. The correlation between selected factors and indicators of transformational success also confirm this integrity, although the time lag and lower intensity of changes in population, in contrast with economic changes, must be taken into account. Of course, whether or not general assumptions regarding the onset of convergent tendencies and the associated completion of a development cycle, during the next period, are valid or not is yet to be determined. It is likely that social differences will be somewhat repressed. However, it is also likely that any decrease in the inequality already created will be limited. There are two main reasons for this opinion. The first involves Czechia’s unique initial conditions, characterised by exceptional social and economic equalization. Return to such a situation would be extremely difficult, expensive and economically unsustainable in the long term, even with significant state intervention. Second, it is legitimate to assume an incomplete climax of convergence, as a result of the onset of a new regional development cycle, due to the fact that the isolated completion of various types of change is, in essence, in conflict with the continuity of societal development. In this sense, it will only be possible for some sort of partial convergence to occur, in terms of the distribution of select phenomena; nonetheless it appears that truly integrative convergence shall never occur.

Pracoviště autorů: M. Hampl: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: ksgrrsek@natur.cuni.cz. J. Müller: ÚRS Praha, a. s., úsek regionálního rozvoje a bydlení, Pražská 18, 102 00 Praha 10; e-mail: mueller@urspraha.cz.

Do redakce došlo 1. 3. 2011; do tisku bylo přijato 10. 6. 2011.

Citační vzor:

HAMPL, M., MÜLLER, J. (2011): Společenská transformace a regionální diferenciacie Česka: příklad vývoje rozmístění pracovních míst a obyvatelstva. *Geografie*, 116, č. 3, s. 211–230.